

Murdelisest tegelaskõnest „Tõe ja õiguse“ I osas¹*Maria Mandri*

Teesid: Artikkel keskendub A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ pentaloogia I osas leiduvale murdelisele tegelaskõnele. Murdeline tegelaskõne on ilukirjanduslik võte, mis lähtub autori loomingulistest taotlustest ning on seega lahutamatu teose sisust. Keele- ja kirjandusteadust ühendades pakub artikkel seni puudunud kontekstisidusa käsitluse „Tõe ja õiguse“ I osa tegelaskõnes kasutatud murdepärasuste omadustest ning funktsioonist teose sisu ja kompositsiooni toetamisel. Murdeline tegelaskõne osutab geograafiliselt kesk- ja läänemurde alale, iseloomustab tegelasi kui talurahva hulka kuulujaid, taotleb külaühiskonna realistlikku esitlust, toetab keeleliselt Vargamäe Ees- ja Tagapere ning vanade ja noorte vastandust.

Märksõnad: stiilianalüüs, keskmurre, murded, kirjanduslik stiil, dialoog, ilukirjandus

Sissejuhatus

On omamoodi tavaks kujunenud, et Anton Hansen Tammsaare teoste stiilist, kompositsioonist ja keelelisest küljest kõneldes viidatakse esmalt varasema kriitika laitvale hinnangule kirjaniku keeletarvituse ning teoste ülesehituse kohta. Näiteks alustab Daniel Palgi 1938. aastal Eesti Kirjanduses ilmunud artiklit „Kunstlikust võttest A. H. Tammsaare romaani ehituses“: „A. H. Tammsaare loomingut käsitledes on alatasa rõhutatud ta suurt elutundmist ja loomingulist sisurohkust, kuid mitte alati pole arvustusel olnud head öelda A. H. Tammsaare stiililisest virtuositeedist ja eriti teoste ehitamisoskusest“ (Palgi 1938: 20). Samuti nendib Tammsaare stiili põhjalikult uurinud Erna Siirak, et kirjanikku peeti kaua prosaistiks, kes oma teoste stiilist suuremat ei hoolinud. Ta toob välja, et Tammsaare varase loomingu stiil oli tõesti kohati konarlik, ent kirjaniku küpsusjärgu stiili ja kompositsiooni iseloomustab isikupärane korrastatus, mille „detailis peegeldub tervik ja vastupidi“. (Siirak 1971: 440–441.)

„Tõe ja õiguse“ I osa ilmumise järel oli retseptioon vastuoluline. Leidus nii palavaid kiiduavaldusi kui ka sapiseid sõnavõtte. Näiteks Bernhard Linde nimetas teost „Eesti esimeseks romaaniks“ (B. B. B. 1926: 4–5), kuid Johannes Aavik nägi teoses kõigest „kahe naabertalu rühklemist, rabelemist, riidlemist ja lihtsalt „elamist“ 25 aasta jooksul“, mille tulemusel „suuremat arenemist ei sünni“ (Aavik 1926: 663).

Kui teose sisu kohta olid arvamused vastakad, siis keelekasutuse ja kompositsiooni suhtes olid kriitika seisukohad küllaltki ühtsed. Erinevalt Tammsaare varasemasse loomeperioodi kuuluvatest teostest (vt nt Tuglas 1918: 28–40) sai üldise positiivse hinnangu osaliseks

---

1 Artikkel põhineb bakalaureusetööl „Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus“ I osa tegelaskõnes“ (vt Mandri 2013).

„Tõe ja õiguse“ I osa keeletarvitus. Isegi teose sisu suhtes väga kriitiliselt meelestatud Aavik, kes küll ei kõnelenud niivõrd ilukirjanduslikust stiilist, kuivõrd heast emakeeleoskusest ja õigekeelsusühtsusest, kiitis „Tõe ja õiguse“ keelekasutust (Aavik 1926: 664). Marta Sillaots leidis, et „Tões ja õiguses“ kõlavad sisu ja vorm harmooniliselt kokku, ning rõhutas oskuslikku murdekeele tarvitamist:

[...] harva on osatud murrakut käsitledes kunstilist efekti saavutada; sagedamini on murrak mõjunud jututegelasi labastava ehk aga hoopis tarbetu lisandusena. Mäherdust naudingut pakuvad seevastu Tagapere Pearu pikad üksikkõned! Neid lugedes õpitakse murrakut hindama kunstilise mõjuavalduse vahendina. (Sillaots 1926: 1022–1023.)

„Tõe ja õiguse“ I osa kompositsiooni pidas retseptioon laialivalguvaks ning episoodiliseks (nt Aavik 1926: 662–664, Kärner 1927: 152–153). Jaan Kärner leidis Loomingu 1926. aasta proosaülevaates, et kuigi „Tõde ja õigus“ on aasta parim teos, puudub romaanil terviklik kunstiline kompositsioon. Tema arvates ei olnud teos „ühtlane ega harmooniline ehitis“. (Samas, 148, 152–153.)

Seega pidas kriitika „Tõe ja õiguse“ I osa keelekasutust ja stiili heaks, ent kompositsiooni eklektiliseks. Hiljem on nii Erna Siirak kui ka Maarja Vaino lükanud ümber väite Tammsaare teoste laialivalguvast, kehvast ning kohati juhuslikust ülesehitusest – Siirak, vaadeldes Tammsaare stiili ja selle lingvistilisi ehituskive, ning Vaino, pakkudes laiahaardelise käsitluse kirjaniku poetikast ja selle teadlikust, teoseid läbivast komponeerimisest (Tillemann 1940, Siirak 1971: 440–441, Vaino 2011). Nii on ka siinse kirjutise siht avada teose ühe struktuurikillu analüüsile toetudes veelgi seda, kuivõrd läbimõeldult konstrueeris Tammsaare oma teksti mikrotasandi kihistusi, et luua terviklikku sisu ja vormi kooskõla. Artikkel pakub seni puudunud kontekstisidusa käsitluse „Tõe ja õiguse“ I osa murdekasutuse kohta ning vaatleb keele- ja kirjandusteadust ühendades teose tegelaskõnes leiduvaid murdepärasusi, nende funktsiooni sisu ja kompositsiooni esiletoomisel.

Tegelaskõnet ilmestava murdekasutuse uurimine

Varaste kirjanike loomingust kuni 1890. aastateni on eesti proosakirjanduses esinevad murdejooned eelkõige autori kodukeele mõju. 19. ja 20. sajandi vahetuse kirjanike teosed on ühiskeelsemad, ent endiselt mõjutas tekstide murdelisust kirjaniku päritolu. Normeeritud kirjakeele ühtlustamine ja propageerimine muutis kirjanduslikku murdekasutust väga suurel määral ning alates 1920. aastate keskpaigast kuni 1990. aastateni iseloomustab eesti ilukirjandust kirjakeelsus ning redigeeritus. (Vt Hennoste 2000: 71–72; Pajusalu jt 2009: 120.) Sel ajal muutus murdekasutus proosas väga piiratuks ning murdejooned esinesid peamiselt vaid dialoogides, kus keele eesmärk oli tegelast iseloomustada (samas). Erandiks on regionalistlik kirjandus, kus murre on loomuliku eneseväljenduse vahend ning hiljem ka

keelilise iseolemise rõhutaja (Velsker 2012: 261–262; Hennoste 2000: 71). „Tõe ja õiguse“ liigitub murdemaigulise tegelaskõne kõige üldisemate omaduste järgi eesti kirjanduse tüüpiliste näidete hulka. Selliste tekstide tegelaskõnes on näha mõningaid kohamurdele iseloomulikke jooni, kuid üldjoontes jäävad dialoogid siiski küllaltki autoriteksti sarnaseks (Velsker 2012: 262).

„Tõe ja õiguse“ I osa on avaldatud ajal, mil tekkis teadlik murrete ja kirjakeele vastandamine. Sellest lähtuvalt saab teoses leiduvates murdepärasustes näha ilukirjanduslikke taotlusi, mitte pelgalt kirjaniku kodumurde mõju. Oluline on ka teose maht, mis pakub usaldusväärsete üldistuste tegemiseks sobival hulgal materjali. Järgnevate tähelepanekute tegemiseks on uuritud Tammsaare „Kogutud teoste“ sarjas 1981. aastal ilmunud „Tõe ja õiguse“ I osa tekstikriitilist väljaannet, milles on lähtutud nii romaani 1929. aasta trükist kui ka käsikirjast ja mida võib mitmel põhjusel pidada keeliliselt kõige autorilähedasemaks „Tõe ja õiguse“ I osa trükiks. Tekstikriitilisele väljaandele on lisatud 1926. ja 1929. aasta trükkidest ladumisel tekkinud vigade tõttu välja jäänud tekstikohad. Samuti on taastatud rahvakeelseid ja Tammsaare keelepruugile iseloomulikke sõnavorme, mille Noor-Eesti kirjastuse korrektor oma suva järgi esmatrükis ära muutis ning mis sellisena ka 1929. aasta trükki edasi kandusid. (Puhvel 1981: 523–524.)

Artikli aluseks olnud uurimus (Mandri 2013) toetub Ameerika Ühendriikide keele- ja kirjandusteadlase Sumner Ivesi kirjanduses esinevate murrete tõlgendamise meetodile, mille oluline lähtekoht on, et kirjanduses kasutatud murdeid ei saa uurida kui autentseid murdetekste, sest tegemist on loomingulisi taotlusi kandvate kunstiliste representatsioonidega, mida ei saa lahutada teose sisulistest väärtustest (Ives 1971). Murdelisele tegelaskõnele tuleb läheneda viisil, mis seob keele- ja kirjandusteaduse ega piirdu vaid statistilise keelekirjeldusega. Kontekstisidus analüüs lubab uurijal projitseerida teost ümbritseva laia välja, kus avanevad teksti lingvistilised omadused, kompositsioon, stilistilised ja sisulised rõhuasetused, kirjaniku päritolu ja maailmavaate mõju tema keelelistele valikutele, teose tegevus- ja kirjutamisaja sotsiaalsed hierarhiad ning kirjaniku loomemeetodi süsteemsus.

Statistiline keelekirjeldus ja dialektoloogiast ning sotsiolingvistikast lähtuvate meetodite rakendamine on kirjanduses kasutatud murrete uurimise lahutamatu osa. Kontekstisidusate järelduste tegemiseks on esmalt vajalik kaardistada teoses leiduvad murdepärasused, need tegelasest, keeletasandist ja geograafilisest osutusest lähtuvalt süstematiseerida ning keelejooni hinnanguvabalt kirjeldada. „Tõe ja õiguse“ I osa murdekasutuse eesmärkide ja omaduste uurimiseks on vaadeldud 57 eri murdenähtust ning 80 murdesõna 53 tegelase kõnes. Tabelis 1 on esitatud olulisemate tegelaste kõnes esinevad peamised fonoloogilised murdejooned ning tabelis 2 peamised morfoloogilised murdepärasused.² Mõlema tabeli puhul on

2 Täpsema ülevaate „Tõe ja õiguse“ I osas leiduvatest murdejoontest leiab Mandri 2013: 23–35.

võrdluseks esitatud ka kirikuõpetaja kui kõige kirjakeelsema tegelase kõnes esinevad murdejooned.

Tabel 1. Peamised fonoloogilised murdejooned (Mandri 2013: 58).

	<i>aa > ua; ää > ea</i>	<i>õõ > õe</i>	<i>ja > jä</i>	<i>siia > seia</i>	<i>aed : aja; ajama > a'ama; aeg : a'a</i>	<i>ära > ä'ä</i>	<i>enam > änam</i>	Kokku
Pearu	168	8	1	3	15	6	16	218
Andres	-	2	15	16	7	11	36	98
Mari	-	1	7	3	6	20	22	71
Sauna-Madis	3	4	3	2	1	5	20	39
Liisi	-	1	1	4	2	2	7	18
Krõõt	-	1	1	1	1	4	5	13
Indrek	-	-	-	-	-	2	7	12
Juss	-	-	-	2	1	2	4	10
Hundipalu Tiit	-	-	1	1	-	-	4	8
Noor Andres	-	2	1	2	-	-	2	7
Kirikuõpetaja	-	1	-	-	-	-	-	1
Kokku	171	20	30	34	33	52	123	

Tabel 2. Peamised morfoloogilised murdejooned (Mandri 2013: 59).

	<i>nud > (n)d > ∅</i>	<i>põle</i>	<i>a-line mitmuse osastav</i>	<i>lühem impersonaal tama-, dama-liitelistes verbides</i>	<i>eitussõ- na ep</i>	<i>kiriku (ill)</i>	Kokku
Andres	169	98	8	2	-	5	282
Mari	106	37	-	1	-	-	144
Sauna-Madis	86	25	2	2	2	-	117
Pearu	52	32	7	13	4	1	109
Liisi	43	15	-	2	-	2	62
Hundipalu Tiit	30	21	-	2	-	-	53
Noor Andres	25	14	-	-	-	1	40
Indrek	19	16	-	-	-	1	36
Krõõt	28	6	-	-	1	-	35
Juss	19	5	-	-	2	1	27
Kirikuõpetaja	-	-	-	-	-	-	0
	577	269	17	22	9	11	

Statistilisele keelekirjeldusele järgnes kontekstisidus analüüs, mis arvestas kirjaniku päritolu ja seisukohti ning asetas murdekasutuse teose sisulisele taustale.

Varasemad uurimused „Tõe ja õiguse“ I osa keelest

Tammsaare „Tõe ja õiguse“ pentaloogia esimese romaani keelekasutust on uuritud palju, kuid suurem osa uurimustest jääb aastakümnete tagusesse aega ning viimastest kümnenditest ei ole põhjalikumaid käsitlusi leida.

Teose lauseehituse analüüsimine on valgustanud mitmete Tammsaare stiilile iseloomulike aspektide keelilise kujundamise vahendeid, nagu pidevad kordused ja ümbersõnastused, side- ja määrsõnadega loodud piibelliku stiili sugemed, pikad ja hargnevad laused ning paradoksid, mis kõik panustavad tammsaarelikkuse üdiks oleva skepsise loomisse (Tillemann 1940).

Tegelaskönes avalduv murdetarvitus, mida Sillaots kiitis, on „Tõe ja õiguse“ I osa üheks keeliliseks eripäraks, mis on pakkunud huvi mitmetele uurijatele. Erinevalt lauseehituse lingvistilisest analüüsist on murdepärasuste uurimine jäänud aga kvantitatiivse keelekirjelduse tasandile. On hulk käibeosutusi, nagu Pearu pruugitud sõnapaarid *veart eit* ja *hele jaal*, ning teoses leiduvaid murdepärasusi kirjeldavat statistilist materjali. Siiski puuduvad „Tõe ja õiguse“ I osas esineva murdekeele uurimisele rajanevad üldistused. Uurimused, nagu Kalju Priki „Murdesõnad Anton Hansen-Tammsaare romaani „Tõde ja õigus“ I köites“ (Prikk 1952), Aili Kase „A. H. Tammsaare romaani „Tõde ja õigus“ I osa keelest“ (Kask 1959) ning ka romaanisarja I osa autori- ja tegelaskõne sagedussõnastik (Villup 1978), annavad eelkõige ülevaate teoses kasutatud murdesõnavarast, kuid ei paku kontekstisidusaid tõlgendusi murdetarvituse omaduste kohta ega analüüsi võtte rolli romaani kompositsiooni ja sisu toetamisel.

Teoses avalduvale murdele on lähenetud kui autentsele keelematerjalile, mis võiks pigem pakkuda huvi murdeuurijale kui kirjandusteadlasele. Valeria Kõrtsmik järeldeb 1930. aastal kirjutatud seminaritöös järgmist: „A. H. Tammsaare romaani „Tõde ja õigus“ I võime kasutada täie õigusega väärtusliku allikana rahvakeele lauseehituse tundma õppimiseks [---]“ (Kõrtsmik 1930: 46). See on küll üks varasemaid töid, kuid „Tõe ja õiguse“ I osas leiduva murdekeele uurimises ei ole ilukirjanduslikkust arvestavate kontekstisidusate uurimusteni jõutud tänapäevani.

Kvantitatiivne ja pelgalt murdeuurimuslik lähenemine jätab välja väga olulise aspekti – tegemist on ilukirjandusteosega, mis kannab loominguilisi eesmärke ja ei pretendeerigi murdekeele võimalikult täpsele jäljendusele. Murdelisus avaldub „Tõe ja õiguse“ I osas vaid väheste, kirjaniku valitud murdeliste tunnustena. Romaani käsitlemisel ei paku statistiline murdekeele kirjeldus ilma laiemat konteksti haarava tõlgenduseta kuigi palju uut ei keele-ega kirjandusteadusele. Seda enam, et „Tõe ja õiguse“ I osa tegelaskõne puhul on tegemist kirjutamise kaasajast varasema külaühiskonna keelekasutuse kunstilise jäljendusega, mis kindlasti ei ole pelgalt kirjaniku kodumurde loomulik mõju, vaid ilukirjanduslikke taotlusi kandev nähtus.

„Tõde ja õigus“ ning keskmurre

Ivesi sõnul on kirjanduslik murre (*literary dialect*) kirjaniku konstrueeritud murdekeel, mida kasutatakse tegelaste päritolu, sotsiaalse staatuse või individuaalsuse rõhutamiseks. See on tegelaskõne loomise võte, millega teksti autor püüab kirjas edasi anda sotsiaalselt, regionaalselt või mõlemal viisil piiratud suulist keelekasutust. (Ives 1971: 146.) Kirjanduses leiduva murdeilminguna käsitletakse kohamurreid, sotsiaalseid murdeid ning üldiselt kõiki keelevorme, mis kalduvad normkeelest kõrvale, sealhulgas ka argikeelt, võõramaalaste aktsente ning vigast keeletarvitust (Ives 1971, Azevedo 2002: 506). Tammsaare „Tõe ja õiguse“ I osa tegelaskõnes leidub nii kohamurre kui ka argikeele ilminguid ning haritlaskeele ja saksakeelsete väljendite oskamatu kasutamist.

Nimetatuist tõuseb esile kohamurre – on üldlevinud arusaam, et „Tõe ja õiguse“ I osa tegelaskõnes kohtab Põhja-Eesti keskmurret. Kuna keskmurret on ilukirjanduses kasutatud harva, peetakse romaanisarja selle murde tüüpilisemate joonte esindusnäiteks (Pajusalu jt 2009: 121).

Täpsemalt on uurijad teose tegelaskõnes leiduvat murdekeelt näinud kui Tammsaare kodumurraku – keskmurre tuumalale asetuva ja selle iseloomulikumaid jooni kandva (Must, Univere 2002: 371) Järva-Madise kihelkonnamurraku peegeldust (Kask 1959: 105, Mihkla 1938a: 107). Selline osutus on väga kohatäpne ning seob konstrueeritud murdekeele selgelt kindla geograafilise paigaga. Teoses leiduvate fonoloogiliste (vt tabel 1), morfoloogiliste (vt tabel 2) ning leksikaalsete murdejoonte (vt kaardid 1 ja 2) analüüs niivõrd täpsele paigale osutavat üldistust aga teha ei luba.

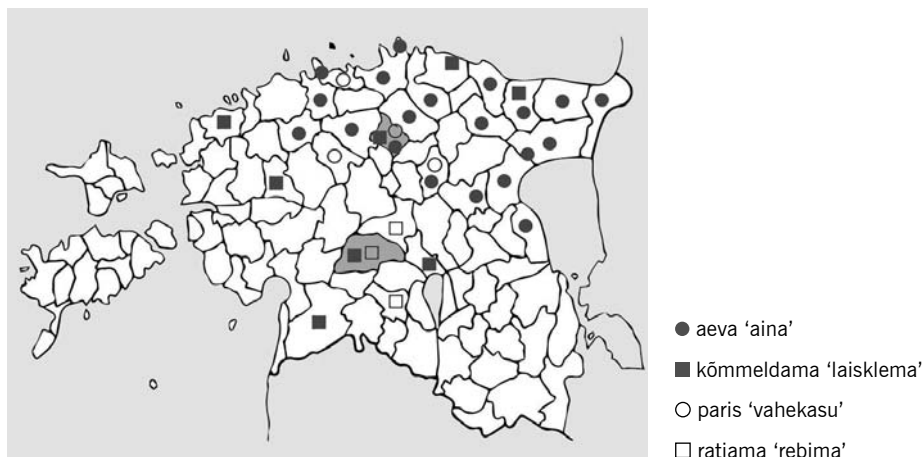
Ives näitab, et kirjanduses esinevate murerepresentatsioonide puhul võib eristada kaht liiki osutust. Konstrueeritud murdekeel on seda kohaspetsiifilisem, mida täpsemalt see viitab kindlale paigale. Kui aga teoses avalduvad murdenähtused on levinud laial alal kindla sotsiaalse grupi kõnes, on tegemist eelkõige sotsiaalselt markeeritud keelekasutusega. (Ives 1971.) „Tõe ja õiguse“ I osa tegelaskõnes leiduvad keelejooned pärinevad eelkõige kesk- ja läänemurdest, mida on räägitud väga laial alal. Seetõttu tõuseb kohatäpse kihelkonnamurrakule osutamise asemel esile sotsiaalne markeering ning eesmärk edasi anda talurahvale omast keeletarvitust.

Põhjusena, miks teose tegelaskõnes esineb mitmeid läänemurdele omaseid keelejooni, võib näha Tammsaare kodukeele mõju. Tammsaare vanemad olid pärit keskmurre lõuna- ja läänepiiri läheduses asuvast Suure-Jaani kihelkonnast Viljandimaal (Teder 1974: 8–10), kus kõneldud murrak on tihedalt seotud Mulgi ja läänemurdega, mistõttu selles esineb mitmeid jooni, mis keskmurre tuumalasse ei ulatu (Must, Univere 2002: 358). Tammsaare arusaama murdelisusest on seega mõjutanud lisaks kodukohas kõneldud Järva-Madise kihelkonnamurrakule ka vanemate lääne- ja Mulgi murde mõjudega keskmurrekeel.

Kodukeele mõju ei piirdu aga ainult üldistava iseloomustusega kogu teose tegelaskõnes leiduva murdekasutuse kohta. Tammsaare isa Peeter Hansen on olnud prototüübiks

Andresele, Pearu eeskujuks oli Hansenite naabrimees Jakob Sikenberg ning Krõõt ja Mari on kaudselt Tammsaare ema Anni kehastuseks (Tammer 1978: 20, Mihkla 1938b: 37–41). Prototüüpsus ning vanemate päritoluga seotud mõjud mурdetarvituses on teoses omavahel osaliselt seotud. Krõõda ja Andrese kui mujalt Vargamäe kanti elama asunute kõnes ei esine kõige äratuntavamaid keskmurdelisi jooni, nagu pikkade madalate vokaalide diftongistumine ($aa > ua$, $ää > ea$). Küll aga kohtab diftongistumist näiteks Pearu, Oru perenaise ja saunarahva kõnes.

Tegelasi eraldi vaadeldes on osutused täpsemad. Fonoloogiliste ja morfoloogiliste joonte põhjal asetub Pearu hüpoteetiline päritolu kõige selgemalt keskmurde tuumalale. Tema kõnes kohtab kõige rohkem pikkade madalate vokaalide diftongistumist (vt tabel 1). Samuti osutavad Oru peremehe kõnes esinevad kitsama levikuga mурdesõnad, nagu *aeva*, *kõmmeldama* ‘laisklema’ ja teose ideestiku seisukohast olulise tähendusega *paris* ‘vahekasu’, küllaltki täpselt Järva-Madise kihelkonnale (vt kaart 1).³

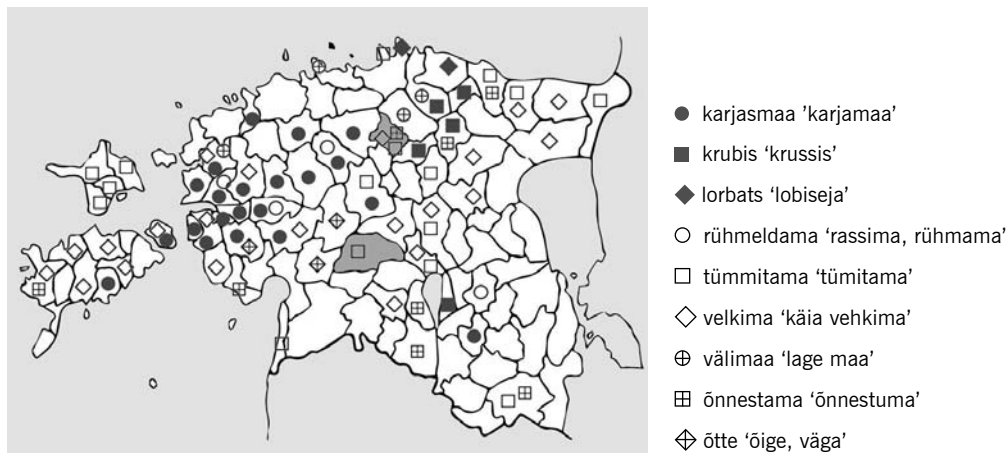
Kaart 1.⁴ Pearu kõnes leiduvaid mурdesõnu (Mandri 2013: 33). Halli värviga on tähistatud Järva-Madise ja Suure-Jaani kihelkond.

Andrese kõnes kohtab aga jooni, nagu assimilatsiooni $mb > mm$ üldistumine (nt *tõmmaks*, *kammert*) ja vorm [*tule*] *kodu*, mis on omased Tammsaare vanemate päritoluga seotud Suure-Jaani murrakule, kuid ei ulatu Järva-Madise kihelkonda (Must, Univere 2002: 354, 365). Samuti on suur osa Andrese kõnes esinevast mурdeleksikast läänelise levikuga (vt kaart 2).

3 Mурdesõnade levik kaartidel 1 ja 2 on esitatud „Väikese mурdesõnastiku“ (VMS) põhjal, mis omakorda põhineb Emakeele Seltsi mурdekogudel. Süstemaatiline mурdeainestiku kogumine algas 1922. aastal, seega ei pruugi kogud päris täpselt kajastada varasemat keelesituatsiooni.

4 Kaartide 1 ja 2 põhjana on kasutatud Eesti Keele Instituudi fonoteegi mурdekaarti: <http://www.eki.ee/murded/fonoteek/index.php?leht=2>.

Niisiis langeb romaanitegelaste hüpoteetilisele ning prototüüpide tegelikule päritolule omane keelekasutus osaliselt kokku ja võib arvata, et on teatud ulatuses ka tahtlikult nõnda konstrueeritud.

Kaart 2. Andrese kõnes leiduvaid murdesõnu (Mandri 2013: 32). Halli värviga on tähistatud Järva-Madise ja Suure-Jaani kihelkond.

Nende ilmingute taustal avalduks justkui keelelisel tasandil kohaliku ja sisserändaja vastandus. Kadri Tüür on leidnud, et „Tõe ja õiguse“ I osas kajastuvad Mäe ja Oru omavahe- listes ning ka kogukondlikes suhetes tugevad kohaseosed. Ta näitab, kuidas teose sündmus- tikku kandva naabrimeeste konflikti ajendina võib vaadelda nende paiknemist kohaliku–võõra teljel. Sealjuures on oluline aspekt, et kuigi Pearu jõudis Vargamäele enne kui Andres, on siiski mõlemad peremehed sisserändajad. (Tüür 2003.)

Lingvistiline analüüs osutab, et tõesti moodustub päritolu silmas pidades teatav eristus. Pearu, kes oli tulnud Vargamäele soode ja rabade tagant,⁵ „huntide seast inimeste sekka“ (Tammsaare 1981a: 18), kõneleb selgelt markeeritud ning kohati arhailist murdekeelt. Andrese, jõukamast kandist sisserändaja kõnepruuk on mõjutatud läänemurdest. Teised talurahva hulka kuuluvad tegelased, kelle kõnes esineb mõõdukaid keskmurdelisi jooni, asetuksid sellise jaotuse järgi n-õ nullpunkti, jaotuse keskossa.

Kohalikust erinevat keelekuju on Tammsaare teose algupoolel selge osutusega ka kirjeldanud. Hundipalu Tiidu esmasel mainimisel nendib jutustaja, et mehe kõnepruuk erines kohalike omast ja sai seetõttu võõristuse osaliseks: „Kogu oma olekult ja keelelt erines ta teistest, sest tema ei öelnud „ise“ ja „mees“, vaid „isi“ ja „miis“. Sellepärast oli ta teiste seas pisut võõras ja tema keele üle heideti nalja.“ (Tammsaare 1981a: 44.) Tiidu kui sisserändaja

⁵ Teoses on Pearu kodukoha nimeks Tuhalepa, tema prototüüp Jakob Sikenberg oli pärit Sikemäe soosaarelt, mis asub Järva-Madise kihelkonna läänepoolsemas osas.

keelelise eristuse loomisel ei ole Tammsaare „Tõe ja õiguse“ I osas aga järjepidev – järgnevatel lehekülgedel ei esine Hundipalu peremehe kõnes kordagi neid lõunapoolsele murdekeelele omaseid vorme. Pigem sarnaneb see enamasti Andrese omaga, nagu ka suurema osa teiste talumeeste keelekasutus. Pentaloogia teises osas kõneleb Tiit aga selgelt lõunapoolsele murdele viitavat keelt (näide 1). Kas tegemist on tähelepanematuse või taotlusliku võttega?

(1) „Sinu isa ikki enamalt luges, aga nüüd on sii kah, muud kui rühmab tüüd teha, nagu saass inime ainult tüüga õntsaks. Sinust saab juba nüüd täis miis ja sellepärast piad selle poolidiiga asja selgess õpma.“ [Hundipalu Tiit] (Tammsaare 1981b : 192.)

Teatav kohaliku ja võõra keeleline vastandus tegelaskõnes kindlasti avaldub, ent see ei joonistu üheselt tajutavaks tugevaks eristuseks. Kohatäpsete markeeringute kõrval tõusevad pigem esile sisulised vastandused, mistõttu ei ole Tammsaare Hundipalu Tiidu keelekasutust teose I osas soovinud Pearu kõnepruugi kõrval liialt rõhutada. „Tõe ja õiguse“ II osas loob Tiidu tugevalt murdemaiguline kõne aga olulist maa ja linna vastandust.

Seetõttu ei ole ka teiste tegelaste puhul keeleline osutus päritolule niivõrd täpne ega detailideni süsteemne. Näiteks esineb Pearu kõnes verbi *keelama* sisekaolisi vorme (*keelma*, *keelda*), mida kuuleb Põhja-Viljandimaal ehk Tammsaare vanemate päritoluga seotud murdealal, kuid mitte Järva-Madise kihelkonnamuraakus ega keskmurde tuumalas (Must, Univere 2002: 366), kuhu Oru peremehe hüpoteetiline päritolu dominantsete joonte ja prototüübi järgi asetub. Sõnakuju *seia*, mida esineb enim just Andrese kõnes, on aga olnud üldine just keskmurde põhja- ja loodepoolsemas osas, mitte aga Suure-Jaani kihelkonnas (Saareste 1955: 78).

Ühelt poolt võib väita, et Tammsaare murdetaust on olnud tegelaskõne loomisel oluliseks mõjutajaks ning kujundanud seda, mida ta tajus murdelisena. Teisalt ei saa unustada ka hariduse, ühiskondliku staatuse, linnakeskkonna ning kodukohast eemaloleku mõju, mis ajapikku kindlasti lisisid maarahva- ja haritlaskeele tajutava vastanduse (Tammsaare 1976: 330–331) ning asetasid Tammsaare murdekeele seisukohast pigem kõrvaltvaataja rolli. Tammsaare varases loomingus – ajal, mil ta seisis kodutalule ja sealsetele mõjudele lähemal – murdekeelt märgatavalt ei esine. Seega saab väita, et murdekeele hilisem kasutuselevõtt on kunstilise taotlusega ning teadlik ilukirjanduslik võte, mille puhul on teose sisu toetamine kohatäpsetest markeeringutest olulisem.

Võib arvata, et kirjanik on leidnud talurahva keelepruuki ilmestavat ka mujal kõrva jäänud murdejoontest või murdeid käsitlevast kirjandusest. Oli ju teose kirjutamise ajaks ilmunud mitmeid murdekirjeldusi, sõnaloendeid, murdetekste jm (Pajusalu jt 2009: 32–38). Kuigi otsesed andmed, et Tammsaare kasutas murdeid käsitleva kirjanduse abi, puuduvad, võib sellise huvi kohta leida mõningaid vihjeid. Näiteks selgitab Tammsaare „Tõe ja õiguse“ I ja V osa soome keelde tõlkinud Erkki Reijonenile kirja teel mitmete romaanisarja esimeses

osas leiduvate murdesõnade tähendust. Tammsaare viitab Wiedemanni sõnaraamatule, püüab ise ilmekalt sõnade tähendusi illustreerida ning arutleb ka sõnade etümoloogia üle. („Tõe ja õiguse“ 1978: 47–48.)

Harimata ja arenemata maarahva keel

Keelt puudutavaid mõtteid haaras eesti kirjanduse üks kanoniseeritumaid autoreid nii mõnelgi korral oma kirjanduskriitilistesse arutlustesse. Essees „Keelest ja luulest“ (1911) leiab Tammsaare, et murdetekstides kajastuv vaimuilm on sageli pealiskaudne ning ühekülgne. Tema arvates on murdesõnade väljendusvõime niisama piiratud kui seda kõnelevate inimeste maailmavaade: „Nõndasama võiksid ka tänapäev tarvitusel olevad murdesõnad vaimu- ja hingeilma kujutamise süvendamises, laiendamises, peenendamiseks ja arendamiseks vaevalt iseäranis suuri varaallikaid pakkuda: murdesõnad on enamasti harimata ja arenemata maarahva omad“ (Tammsaare 1976: 330–331).

Tsitaat murdeleksika piiratusest ja murdekõnelejate tumedast vaimuilmast on essees esitatud vaid mõned leheküljed pärast seda, kui Tammsaare oli kiitnud Gustav Suitsu „Kerkokella“ ning seadnud selle suurepärase luule eeskujuks (Tammsaare 1976: 319–320). Ometi on „Kerkokell“ murdetekst. Samas kirjatöös pilkab Tammsaare Villem Ridala murde- maigulist luulet. Ta nõõgib autorit, justkui otsiks see enne luuletamist murdetagavarast vajalikke sõnu, ning Ridala luulenäidete iseloomustamise lõpetanud, lisab lakooniliselt: „Mind need näited ei rõõmusta“ (Tammsaare 1976: 317, 330–331).

Siin avaldub Tammsaare keeleseisukohtade ning tema loomelaadi ühisparadoks, mis täpsemal vaatlemisel osutub oluliseks põhjenduseks ka „Tõe ja õiguse“ I osas kasutatud murdekeelele. Tammsaare tajus teravalt sõnade „hingeelu“ (Tillemann 1940: 313). Ta leidis, et sõnad, ka murdesõnad, on tugevalt seotud neid ümbritseva keskkonnaga (Siirak 1977: 65). Seetõttu suhtus Tammsaare ettevaatlikkusega keele süsteemsesse arendamisse – nii uute tehistüvede loomisse kui ka sõnade murretest ülevõtmisse (Tammsaare 1976: 330, Siirak 1977: 56). Tema jaoks pidi sõna settima, haarama tähendusi, enne kui selles hakkasid helisema ümbrus ja meeleolu. Kui Suits jäi „Kerkokellas“ truuks lõunaeesti keelele ning kasutas teadlikult kindlale piirkonnale omast murdepruuki, siis Ridala noppis sõnu siit ja sealt, et pakkuda tundetäpsemat luulet ning rikastada loomekeelt. Selle põhjal võib arvata, et Tammsaare jaoks õigustas murdekasutust vastav ümbrus, ajastu ja meeleolu.

Seda seisukohta toetavad ka Tammsaare üldisemad stiilmõtisklused. Ta hindas kirjan- dusteose keele puhul loomulikkust, lihtsust ning üldmõistetavust (Puhvel 1976: 488). Tammsaare arvates pidi keelekasutus orgaaniliselt haakuma teose põhimeeleoluga. Ta oli veendunud, et stiil ei tähenda ainult huvitavat ja osavat sõnakasutust, vaid keele võimet sisu usutavaks muuta, luua vastavat atmosfääri. Samuti arvas Tammsaare, et keelekasutus on seotud kirjaniku loomusega ja annab aimu tema hingelaadist (Tammsaare 1986, Siirak

1977). Tammsaare enda sõnadega öeldes: „Keel on toores materjal, kirjanik peab sellest alles looma avaldamisabinõu, mis on kohane tema loomule“ (Tammsaare 1986: 261).

Oma avalikus kirjas vastab Tammsaare „Tõe ja õiguse“ I osa retseptsioonile, mis heitis romaanile ette nõrka kompositsiooni, kuid kiitis keelekasutust, ning leiab, et stiili ja teose elulisus sünnivad „hinge- ja vaimuilm ja neid väljendava keele vastavusest, kokkukõlast“ (Tammsaare 1990: 284). Mõtte jätkuks küsib kirjanik irooniliselt: „Aga mis tähendaks niisugusel korral ütlus: nõrk raamat ja klassikaline stiil? See ei tähendaks mitte midagi, vaid oleks ainult liig suur kirjaoskus, millest raske aru saada.“ (Samas.)

Tammsaare jaoks oli seega esmatähtis teose keele ja sisu kooskõla. Tema kriitiline suhtumine murdesõnadesse ja murdekeele piiratud väljendusvõimesse seisnes eelkõige tundlikkuses sõnade tähenduse ning nendega haakuva meeleolu suhtes. Tammsaare arvates ei paku murdesõnad kontekstist välja rebitult kirjakeelele midagi uut, kuid loomulikult mõjuvas tarvituses rikastab murdekasutus teose stiili ning annab aimu keskkonnast, ajastust ja murdekeelt kõnelevate inimeste meelelaadist.

Meie oleme muarahvas ja reagime muakeelt

Lisaks üldisele tegelaskonna geograafilise ja sotsiaalse päritolu markeerimisele kannab murdeline tegelaskõne ka täpsemaid teose sisu ja kompositsiooni toetavaid eesmärke. Tammsaare loodud tegelaskõnes kajastuv murdekeel ei ole täielik pilt tegelikult murdest, vaid avaldub küllaltki väheste murdeliste tunnustena. Siiski on selle eesmärgiks anda edasi 19. sajandi talupoeglikku kõnepruuki, et tagada romaanitegelaste psühholoogilist tõetruudust ning luua hõlmavat eluüldistust. Tammsaare illustreerib keelekasutuse kaudu teose sündumuste toimumise aega, tegelaste päritolu, meelelaadi, sotsiaalset staatust ning teeb seda kõike, taotledes võimalikult loomulikku esitust, mis ei eristuks ühtlasi liiga tugevalt tollase ilukirjanduse harjumuspärasest keelest – normeeritud ühiskeelest.

Keelelise loomulikkuse taotlust on Tammsaare tugevdanud fraseologismide ja vanasõnade kasutuse (näited 2–3) ning ka argikeelsete vulgarismide (näited 4–5) küllaltki sagedase tekstisse pikkimisega. Seejuures viimased ei ole alati sugugi halvustava tooniga, vaid loomulikuks jooneks ka neutraalses dialoogis (näide 5).

(2) „Tulgu aga seia, küll ma neile näitan, kudas Luukas õlut teeb,“ vastas Andres. (87)

(3) „Juss, kuula, mis salajuttu need naised seal tagakambris ajavad, näe vokidki löövad teistel lorbat-sit.“ [Andres] (106)

(4) „Mine siis p...e!“ karjus Pearu siis Jaagupile. (131)

(5) „Palju sul veel püülijahu kirstunurgas on, saad ehk pisut ka sealt neile näpistada, suvel leivakasteks, kartulitorkeks. Mõni neid teab, kuidas neil leivajahudegagi. Ehk kuluks ka neid sekk p...e alla anda.“ [Andres Marile Liisi lahkumisel] (417)

Loomulik, ajastutruu ning talurahva meelelaadi edasi andev keelekasutus on justkui katuseesmärk, mis läbib teisi murdelise tegelaskõne taustal avalduvaid ilminguid. Laiemat konteksti haarates aktiveerib kirjanduslik murdekasutus lugeja jaoks tekstivälised seosed ning mõjub aktiivse sotsiaalse kommentaarina (Azevedo 2002: 511). Standard- ja murdekeele vastandamine ilukirjanduses väljendab ühiskonnas kehtivaid võimu ja keele suhteid, teiste allkeelte marginaliseerimist, sotsiaalseid hierarhiaid ning kultuurilisi ideoloogiaid (samas, 505). Nii avaldub ka „Tõe ja õiguse“ I osa tegelaskõnes murdekeelsete tegelaste sotsiaalne staatus, nende haritus.

Kuigi „Tõe ja õiguse“ I osa sündmuste toimumise aega silmas pidades ei saa veel rääkida otsestest standard- ja murdekeele vastandumisest, on siiski nähtav haritlaskeele ja talupoegliku kõnepruugi vastuolu, mis avaldub nii sõnavara tasandil kui ka fonoloogiliste ja morfoloogiliste murdejoonte kasutuses.

Haritud ja harimata tegelaste keelekasutuse vahel ei teki ühest joont. Pigem on tegemist skaalaga, mille ühte otsa asetub pea täielikult kirjakeelne kirikuõpetaja ning teise äärmusse tugevalt murdekeelne Pearu. Haritlas- ja murdekeele üleminekualas asetsevad isamaalasest rätsep Taar, rahvalike kõnetavadega vallakirjutaja ja uus kõster. Teised talurahva hulka liigituvad tegelased jäävad – individuaalsete nihetega ühes võis teises suunas – üleminekuala ja tugeva murdelisuse vahele.

„Ega me saksa või linna untsakad ole, et te meile isamuast reagite, meie oleme puht muarahavas, reagime muakeelt ja teame isegi, mis mua on, olgu ta isa ehk ema mua“ (Tammsaare 1981a: 244) – nõnda vastab Pearu rätsep Taarile, kui see isamaalisusest kõneleb. Keelekasutuse taustal tekkivad tekstivälised seosed iseloomustavad nii romaani tegelaskonda kui ka teose tegevus- ja kirjaniku kaasaja ühiskonda. Lisaks peegeldub keeleliste hierarhiate taustal teatud määral kirjaniku enda suhtumine keelevälistesse ilmingutesse. Näiteks rakendab Tammsaare sotsiaalse kihistuse keelelist illustreerimist mõnelgi korral keelelises üleminekualas asetsevate tegelaste pilkamiseks. Seda eriti rätsep Taari puhul, kes, kasutades kõrgelennulisi sõnu, nagu näiteks *aated* ja *isamaalisus*, püüab muljet avaldada vanale kõstrile ning liigub pingutades ikka saksluse poole, kuigi nii fonoloogilisel kui ka morfoloogilisel tasandil esineb mehe kõnes selgeid murdepärasusi. Värvivahetajatest saab satiiriobjektiks ka Kassiaru Jaska peen tütar Maali, kellele talurahvas poogib pilkeks külge hüüdnime *komm essen koerajalg, vas vilkstu vasikajalg* ehk *koeravasikas*. Näide iseloomustab küll ka talurahva oskamatu saksa keele kasutamist, ent on esmajoonel siiski sotsiaalne satiir.

Satiiri kõrval esineb leebemat koomikat. Pearu kui kõige tugevamate murdejoontega tegelase kõnepruuk on juba iseenesest värvikas. Tammsaare on talupoegade kõnet mitmekesistanud ka lihtsate sõnanaljadega, sealhulgas haritlaskeele kohatu kasutamise ja selle moonutamisega (näide 6). Veel lisavad koomilisust rahvapärased kõnetavad ning naljad (7–8).

- (6) „No üteltu või kõstriisand ise, mis teen ma selle tõe ja õigusega, kui ma prosessin oma nuabrimehega või kui tema mind kõrtsis k....dest nii valusasti piigistab, et mul silmis mustaks läheb?“ [Pearu] (246)
- (7) „Säh, võta oma püksid, aja uadetele jalga, las kõnnivad tões ja õiguses, minul põle neid tarvis, minul pole nii suurt p...etagust, sest minul põle uateid!“ [Pearu] (247)
- (8) „Palun andeks, et eided mu t...i tahtsid näha,“ vastas Pearu. (249)

Viidates Tiit Hennoste üldistusele, et kirjanduses kasutatud murre on harva neutraalse, veel harvemini positiivse tooniga (Hennoste 2000: 71), võib nentida, et murdekasutus avab stilistilise võttena mitmeid hinnanguid ja vastandusi. Siiski aga ei ole ühiskondlikke keeleväärtusi kajastav skaala „Tõe ja õiguse“ I osas ühene ega esmatähtis. Haritud tegelaste ja maarahva keelekasutuse vastandus lähtub ajastu sotsiaalsest tegelikkusest ja keeleloogikast. See ei ole talurahvakeelt madaldav ega kanna ühiskondlike probleemide lahkamise eesmärki. On loomulik, et vallakirjutaja kõneleb kirjakeelsemalt kui talumees. Kuigi Tammsaare isiklikud seisukohad seavad murdekeele väljendusvõimalused kirjakeelest allapoole, viitab murdelise tegelaskõne allutatus loomulikkuse ja tõetruuduse taotlusele, et kujutatakse pigem neutraalset keelekasutust, mis ei täida kõnelejate halvustamise eesmärki.

Varieerumine ja vastandused

Veelgi spetsiifilisemaid eesmärke avavad murdekasutuse taustal ilmnevad vastandused. Tegelaskõnet analüüsid selgub, et teoses leidub ulatuslikku murdejoonte varieerumist. Pearu kõnes ei diftongistu sugugi alati kõik pikad madalad vokaalid ning Andres ei kasuta igal korral vokaalikaolist või tunnusetat *nud*-kesksõna.

Mitme nähtuse varieeruvus, nt *ära* kujul *ä'ä* ja tunnusetat mineviku kesksõna, on tingitud sõna positsioonist lauses või häälikulisest ümbrusest. Võib muidugi küsida, kas Tammsaare tõesti pani nii peeni nüansse tähele ja pidas rakendamisvääraseks. Kuna aga Tammsaare oli kokku puutunud autentse murdekeelelega, siis võisid selles avalduvad seaduspärasused olla kirjaniku jaoks loomulikud, nagu ka murdekõnelejate varieeruv ja mitmekesine keelekasutus.

Kirjanduslikes murretes tuleb pahatihti ette, et murdejooned avalduvad tegelaste kõnes väga reeglipäraselt, sest kirjanik konstrueerib indiviidi keelepruugi murdekeelest kui tervikust lähtuvalt (Ives 1971: 153). Tammsaare aga on murdekõnet loonud piisavalt spontaanselt, et ei tekiks ebaloomulikult mehaanilist murdejoonte avaldumist. Seega on ehk tõesti varieeruvuse avaldumises oma osa Tammsaare heal murdetundmisel, kuid ei saa unustada ka võimalust, et kirjanik lihtsalt ei olnud järjepidev ning teatud varieerumisjuhud on tingitud tähelepanematuses.

Peamine varieerumise põhjendus seisneb murdekeele vastandusi loovas kasutuses. Keelelisel tasandil tekib teoses mitu vastandust. Üks neist on juba pikemalt käsitletud haritud tegelaste ja talurahva kõne erinevus, mis tuleneb tollaegsest sotsiaalsest tegelikkusest ning

keelehierarhiast. Teine ja märgilisem vastandus on vestluspartnerite vahelist opositsiooni loov eristus. Sellise võtte rakendamisel kasutavad vastandusse asetuvad tegelased sama keelendit erikujuliselt.

„Tõe ja õiguse“ I osa sündmustik ehitub suuresti Andrese ja Pearu, Mäe ja Oru vastandusele. Ka murdelisus allub paljuski kahe naabri vahelise kontrasti loomisele. Kui Pearu ütleb *heinamua*, siis Andres kasutab kuju *heinamaa*, kui Andres sõneleb *naabriga kraavi* kaevamise pärast, siis Pearu veab *nuabriga* vägikaigast *kruavi* kaevamise tõttu. Eriti tugevalt esineb selline vastandus kahe naabrimehe dialoogides.

Näites 9 vestleb Pearu Sauna-Madisega ning näites 10 kempleb ta Andresega. Madisega rääkides esineb Pearu kõnes sõna *heinamaa* diftongistumata kujul. Siin on oluliseks teguriks see, et Oru ja Mäe vastandus ei ole otseselt aktiveerunud. Kui aga Pearu asub üleaedsega vaidlema, siis vastandus aktiveerub ning pikad madalad vokaalid diftongistuvad. See on üldine tendents – kui Pearu kõnes võib nii mõnelgi korral kohata diftongistumata vorme, siis sõneluses Andresega on pikad madalad vokaalid enamasti diftongistunud. Lisaks kasutab Andres näites 10 läänelist kuju *karjasmaa*, Pearu aga jääb variandi *karjamaa* diftongistunud vormi juurde. Selle vastanduse ning Pearu kõnes esineva diftongistumise ühe taustana võib näha ka Pearu esitamist sõnaväänajana, kelle karedalt murdeline keelepruuk annab aimu, et tema ütlused ja teodki võivad ebaausad olla.

(9) „Mul seda va padrikut ahjukütiks küll ja sooservi jätkub heinamaaks.“ [Pearu] (108)

(10) „Mul välja all loodheinamua, lasin teisele vee peale, paneb rohu mühama,“ annab ta seletuseks.

„Aga, armas inimene, minu karjasmaa on ju ka vee all,“ ütleb Andres.

„Aga mis puudub see minusse, kui mina tahan oma heinamuad kasta,“ vastab Pearu ja pöörab talitades selja Andrese poole.

„Kas siis tõesti pidin mina selleks kraavi eest pool raha maksma, et sina võiks minu karjasmaale vett paisutada?“ küsis Andres.

„Ma paisutan vett oma heinamuale, mitte sinu karjamuale,“ seletab Pearu. (109)

Erilist tähelepanu nõuab sõna *hää* esinemine ning selle tähendusi ja vastandusi loov kasutus. Sõna esineb murdelisel kujul nii Pearu kui ka Oru perenaise kõnes. Nii tekib siingi vastandus kahe talu vahel. Oluline on aga teinegi nüanss. Oru perenaine kasutab varianti *heal* ning Pearu arhailisemat kuju *jaal*⁶. Peremehe pruugitud variandis on sõna kirjakeelsest kujust *hää* häälikkoosseisult niivõrd erinevaks muutunud, et suureneb võimalus eriomaste tähendusoste tekkimiseks. Pearu jaoks on Krõõda *jaal* midagi kõrget, ülevat, kättesaamatut, heldimust tekitavat. Ta kasutab sõna palju ja see saab eriomase tähendusvarjundi.

6 Häälikumuutuse *ää>ea>jea>jaa* kohta vt Must, Univere 2002: 131.

Andresele on oma naise *hää*l midagi maist ja tavalist, nagu on ka naine loodud lapsi ilmale tooma ning koos mehega tööd rühmama (vt näide 11).

(11) „Jah, hele jaal on sinu eidel küll, aina kuula kohe,“ kiitis nüüd ka Pearu.

Aga see ärritas Andrest millegipärast veel enam. „Mis tead sina ka minu eide häälest? Mis on sinul temaga tegemist?“ kärgatas ta naabrile. (76)

Võib arvata, et pikkade vokaalide diftongistumist ongi Tammsaare kasutanud teoses peamiselt vastanduste loomiseks. 19. sajandi lõpu tegelik keelekasutus oleks eeldanud kogu ümbruskonna inimeste kõnes pikkade madalate, samuti keskkõrgete vokaalide diftongistumist (*ee>ie*, *oo>uo*, *öö>üö*), sest traditsiooniline murdekeel oli sel perioodil veel vägagi elujõuline (Pajusalu jt 2009: 34).⁷ Siiski kohtab vaid väga väheste ümberkaudsete kõnes üksnes murdelisi diftonge *ua* ja *ea*. Nendeks tegelasteks on Sauna-Madis, Sauna-Mari, Lullu-Lullu ning Aaseme peremees ja perenaine. Kõigi mainitud tegelaste puhul on märgatav murdevormide lähtumine teose sisulistest aspektidest.

Sauna-Madise kõnes kohatav pikkade vokaalide diftongistumise varieerumine tuleneb mehe positsioonist Mäe ja Oru vahel. Teose alguses on Madise kõne lähedasem Pearu kõnele ja diftongistumist kohtab rohkem. Romaani sündmustiku edenedes diftongistumine taandub ja kõne muutub sarnasemaks Andrese keelekasutusega, kuigi ta sõnavaras leidub mitmeid arhaisme. Saunaeide kõne püsib teose jooksul pea muutumatuna, kuigi siingi esineb kord diftongistunud, kord diftongistumata variante.

Huvitav on ka diftongistumise esinemine Lullu-Lullu kõnes. Kõne saab selle kohta öelda vaid mööndustega. Nimelt ei ole valla lorilauliku kõne dialoogides kuigi murdeline ning pikad madalad vokaalid püsivad diftongistumata. Diftongistunud vormid esinevad vaid Lullu lorilaulus, mille ta Mari ja Andrese pilkeks ette kannab. Vormide esinemine on tingitud küll ka riimist ja rütmist, ent olulisemaks osutuseks on see, et Andrest ja Marit pilkavate värsside tellijaks on Oru peremees. Nii loob Pearu kõne sarnane keelekuju mulje, et nõökijaks-mõnitajaks oleks justkui üleaedne ise.

Aaseme vanaperemehe ja perenaise keelekasutus üleaedsete opositsiooni muustrisse ei sobitu. Nende kõnes esinevad diftongilised vormid kannavad teise olulise vastanduse markeeringut. See on noorte ja vanade vastandus, mille keeleliseks avalduseks on vanainimeste arhailisem kõnepruuk. Keeletasandil ilmneb vanade ja noorte vastandus ka Oru laste (vt näiteid 12 ja 13) ning nende vanemate erinevas murdetarvituses – noored on märgatavalt kirjakeelsemad ning pikkade madalate vokaalide diftongistumist nende kõnes ei esine.

7 Enamiku allikate põhjal oli keskkõrgete vokaalide diftongistumine levinud laial alal kogu põhjapoolses Eestis (vt Must, Univere 2002: 133–136, 450–451); Andrus Saareste esitab siiski ka võimaluse, et Järva-Madise kandis on need püsinud diftongistumata (Saareste 1955: 72).

(12) „Joosep ei saanud tulla, mina pean kohe minema.“ [Karla] (227)

(13) „Sul olla niisama hele hää! nagu su kadund emal, Kröödal. Isa räägib alati sinu ema heledast häälest.“ [Joosep] (358)

Kahe pere vastandus ei kandu seega üle järgmise põlvkonna keeletarvitusse. Sellel teljel tõuseb esmaseks põlvkondade erinevuse keeleline markeerimine. Oru ja Mäe järeltulijad kõnelevad küllaltki sarnast, mõningate murdeilingutega keelt.

Kokkuvõte

Kirjanduses esinevad murded on autentse murdeteksti kunstilised representatsioonid, mis meisterlikult konstrueerituna annavad mõjusalt edasi autori seatud ilukirjanduslikke eesmärke. See ei ole murde peensusteni täpne jäljendamine, vaid sisu ja kompositsiooni toetav loominguiline vormivõte.

„Tõe ja õiguse“ I osa tegelaskõnes kasutatav murdekeel on esmajoones sotsiaalne marker ning osutab sellele, et tegelane kuulub talurahva hulka. Geograafiline viide kesk- ja läänemurdele ning selles avalduvad autobiograafilised mõjud jäävad tagaplaanile. Oluline pole kohaliku keelekuju täpne edasiandmine, vaid murde markeerimine sellises ulatuses, et see kirjakeelega harjunud lugejat ei häiriks. Dialoogide keelekasutus taotleb elutruudust, lisab koomikat ning avab saksluse poole püüdlevate tegelaste pihta suunatud satiiri. Murdekõne loob vastanduse haritud ja harimata tegelaste, noorte ja vanade ning Vargamäe Taga- ja Eespere vahel. Murdepärasuste rakendamise eesmärgid on põimunud, kuid oluliseks võib pidada realistlikkuse taotlust, mis hõlmab ka kõiki teisi osutusi, ning kogu teose struktuuri toetavat Mäe ja Oru keelelist vastandust.

Mäe ja Oru keeleline opositsioon avaldub peamiselt keskmurdele omases pikkade madalate vokaalide diftongistumises, mis esineb Pearu ja ta naise keelekasutuses, kuid puudub Andrese pere otsekõnedes. Murdenähtus tõmbab keelelise piirjoone kahe omavahel kempleva naabrimehe vahele ning annab lugejale vihje, justkui oleks Pearu, kelle kõnes esinevad Andrese pruugitud sõnad diftongistunud kujul, sõnaväanaja ehk ebausaldusväärne ka oma ütlemistes ja tegudes. Noorte ja vanade vahelist kontrasti tugevdab Oru laste keelekasutus, mis on kirjakeelepärasem kui nende vanemate oma. Seda, et kirjanik on pikkade madalate vokaalide diftongistumist kasutanud eelkõige vastanduste loomise vahendina, kinnitab ka Hundipalu Tiidu lõunapoolse päritolu tegelaskõnes markeerimata jätmine ning teiste ümbruskonna elanike kõnepruuk, milles ajastu tegelikkusest lähtudes oleksid pidanud diftongistunud vormid olema ülekaalus.

Varasemad „Tõe ja õiguse“ I osa murdekasutust käsitlevad uurimused on piirdunud enamasti vaid keelekirjeldusega ning järelalusena toonud välja eelkõige tegelaskõne sõnavaralise rahvapärasuse. Kirjandusliku murde kontekstisidus ja ilukirjandusliikkust arvestav analüüs võimaldas siinses artiklis aga anda ülevaate tegelaskõne spetsiifilisematest omadustest ja sisulistest

eesmärkidest. Samuti aitab murdelise tegelaskõne kui struktuurikillu analüüs visandada kujutluspildi sellest, kuivõrd teadlikult lõi Tammsaare „Tõe ja õiguse“ I osa vormi eri kihistusi. Murdekasutuse nüansside roll teose kompositsiooni ja sisuliste rõhuasetuste reljeefsemal esiletoomisel annab tunnistust, et kirjanik konstrueeris romaani tegelaskõnes avalduvad murdelisused loomingulisi eesmärke silmas pidades – nii, et vorm ja sisu kõlaksid orgaaniliselt kokku.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1926. A. H. Tammsaare. Tõde ja õigus. Arvustus. – Eesti Kirjandus, nr 12, lk 662–664.

Azevedo, Milton M. 2002. Considerations on Literary Dialect in Spanish and Portuguese. – Hispania, Vol. 85, No. 3, pp. 505–514. – DOI: 10.2307/4141113

B. B. B. [Bernhard Linde] 1926. A. H. Tammsaare, „Tõde ja õigus“. Arvustus. – Kaja, 4.11., nr 256, lk 4–5.

Hennoste, Tiit 2000. Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. – Vikerkaar, nr 7, lk 69–79.

Ives, Sumner 1971. A Theory of Literary Dialect. – A Various Language. Eds. J. V. Williamson, V. M. Burke. New York: Holt, Rinehart & Winston, pp. 145–177.

Kask, Aili 1959. A. H. Tammsaare romaani „Tõde ja õigus“ I osa keelest. Diplomitöö. Juhendaja Arnold Kask. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Käsikiri. – http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D0809&sari=D&formaat=A4 (26.09.2014).

Kõrtsmik, Valeria 1930. Predikaadi asend päälause A. H. Tammsaare romaanis „Tõde ja õigus“ I. Seminaritöö. Käsikiri. – http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=S0250&sari=S&formaat=&p=0 (27.02.2014).

Kärner, Jaan 1927. Eesti proosa 1926. – Looming, nr 2, lk 148–156.

Mandri, Maria 2013. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus“ I osa tegelaskõnes. Bakalaureusetöö. Juhendaja Mart Velsker. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti kirjanduse õppetool. Käsikiri.

Mihkla, Karl 1938a. A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu: Noor-Eesti.

Mihkla, Karl 1938b. Tõsielulisi tüüpe ja motiive A. H. Tammsaare teoseis. – Eesti Kirjandus, nr 1, lk 33–44.

Must, Mari, Aili Univere 2002. Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. (Eesti Keele Instituudi toimetised, nr 10). Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. Eesti murded ja kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Palgi, Daniel 1938. Kunstlikust võttest A. H. Tammsaare romaanide ehituses. – Eesti Kirjandus, nr 1, lk 20–33.

Prikk, Kalju 1952. Murdesõnad Anton Hansen–Tammsaare romaani „Tõde ja õigus“ I köites. Seminaritöö. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Käsikiri. – http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=LO046&sari=L&formaat= (27.09.2014).

Puhvel, Heino 1976. Saatesõna. – Anton Hansen Tammsaare, Valitud artiklid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 477–490.

Puhvel, Heino 1981. Järelsõna. – Anton Hansen Tammsaare, Tõde ja õigus I. Kogutud teosed. 6. kd. Tallinn: Eesti Raamat, lk 498–522.

Saarest, Andrus 1955. Petit atlas des parlers estoniens // Väike eesti murdeatlas. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.

Siirak, Erna 1971. Stiil kui sõnakunsti fenomen. – Looming, nr 3, lk 432–453.

Siirak, Erna 1977. Stiiliteoreetiline Tammsaare. – Sõna, mõte, inimene. A. H. Tammsaare 100. juubelile pühendatud lühiuurimusi. Koost H. Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 60–70.

Sillaots, Marta 1926. A. H. Tammsaare: „Tõde ja õigus“. Arvustus. – Looming, nr 9, lk 1019–1023.

Tammer, Harald 1978. A. H. Tammsaare juubeli eel. – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost E. Teder. Tallinn: Eesti Raamat, lk 18–26.

Tammsaare, Anton Hansen 1976. Keelest ja luulest. – Valitud artiklid. Koost H. Puhvel. Tallinn: Eesti raamat, lk 306–338.

Tammsaare, Anton Hansen 1981a. Tõde ja õigus I. Kogutud teosed. 6. kd. Tallinn: Eesti Raamat.

Tammsaare, Anton Hansen 1981b. Tõde ja õigus II. Kogutud teosed. 7. kd. Tallinn: Eesti Raamat.

Tammsaare, Anton Hansen 1986. Tööst ja andest, keelest ja stiilist. – Anton Hansen Tammsaare, Publitsistika I (1902–1914). Kogutud teosed. 15. kd. Tallinn: Eesti Raamat, lk 258–262.

Tammsaare, Anton Hansen 1990. Avalik kiri A. H. Tammsaarele. – Anton Hansen Tammsaare, Publitsistika III (1926–1940). Kogutud teosed. 17. kd. Tallinn: Eesti Raamat, lk 273–284.

Teder, Eerik 1974. Tammsaare noorusmail. Tallinn: Eesti Raamat.

Tillemann [Siirak], Erna 1940. Mõni tähelepanek Tammsaare lausestruktuurist ja sõnastusstiilist üldse. – Varamu, nr 3, lk 312–324.

Tuglas, Friedebert 1918. A. H. Tammsaare. Kriitiline essee. Tartu: Odamees.

„Tõe ja õiguse“ 1978 = „Tõe ja õiguse“ tõlkimisest Soomes. A. H. Tammsaare kirjad Erkki Reijonenile. Kommenteerinud Eerik Teder ja Elem Treier. – Keel ja Kirjandus, nr 1, 1978, lk 43–56.

Tüür, Kadri 2003. Kohalik ja võõras „Tõe ja õiguse“ I osas. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 736–751.

Vaino, Maarja 2011. Irratsionaalsuse poeetika A. H. Tammsaare loomingus. (Tallinna Ülikool Humanitaarteaduste dissertatsioonid 26). Tallinn: Tallinna Ülikool.

Velsker, Mart 2012. Palanumäe lugu ja keele lugu. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 261–269.

Villup, Astrid 1978. A. H. Tammsaare romaani „Tõde ja õigus“ I köite autori- ja tegelaskõne sagedussõnastik. – Eesti keele sõnavarastatistika probleeme. (Tõid keelestatistika alalt III. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised). Tartu, lk 5–106.

VMS = Väike murdesõnastik. Toim V. Pall. – <http://www.eki.ee/dict/vms/> (27.09.2014)

Maria Mandri – Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava magistrant. Tartu Rahvusvahelise Kooli eesti keele õpetaja.

E-post: mariamandri[at]gmail.com

Dialect in the Speech of Characters in A. H. Tammsaare's Truth and Justice Part I

Maria Mandri

Keywords: stylistic analysis, Central dialect of Estonian language, dialects, literary style, dialogue, fiction

The use of language in Part I of A. H. Tammsaare's five-volume novel *Truth and Justice* (Tõde ja Õigus) has received quite a bit of scholarly attention. However, up till now there have been few treatments of dialect in characters' speech that also take into account the coherence of context and the writer's aesthetic goals. Features of dialect in characters' speech have been noticed by many researchers, but they mostly limited themselves to giving descriptive accounts of dialect words. These earlier accounts often approached these passages as authentic specimens of dialect, and did not interpret them in context or as aspects of literary form.

This article is based on the literary dialect theory of linguist and literary scholar Sumner Ives, who argues from the principle that dialect phenomena in literature cannot be studied as authentic specimens of dialect. In literature, when characters speak in dialect, this serves goals related to the content and composition of the work, and does not attempt to be a precise representation of real dialect speech. In this spirit, I will examine dialect in the characters' speech in the first volume of Tammsaare's cycle of novels *Truth and Justice*, and connect linguistics and literary theory to include the context and literary aims in my analysis.

The basis for context-coherence was the statistical analysis and description of dialect phenomena in the speech of the novel's characters. First, all dialectal linguistic forms were inventoried and systematized according to their connection with characters, linguistic levels, and geographical indications. This article draws its conclusions from 57 different dialect phenomena, and 80 dialect words in 53 speeches of characters.

Based on the analysis of geographical indicators carried by dialect in characters' speech, we can claim that the novel has mainly made use of dialect features from of central and western Estonia. Previous researchers who have studied Part I of the novel have noticed typical traits of the author's home dialect from Järva-Madise parish, which is located in the core area of the central Estonian dialect. Though autobiographical influences on the speech of characters are plausible, the claim that all of these derive from the Järva-Madise parish dialect would be much too broad a statement. In addition, Tammsaare's understanding of dialect speech was most likely influenced by his parents' language use, influenced by the western and Mulgi dialects. We can also not exclude the possibility that Tammsaare may have consulted scholarly sources on dialects.

Social references that avail themselves through characters' dialect speech should be considered more important than geographical references. In fact, when dialect is used in literary texts, one can make the following distinction: Use of dialect that points to a very specific geographical location is a designator of a character's place of origin. If, however, the dialect speech constructed in the literary text contains linguistic traits shared by a particular social group spread over a large area, dialect functions mainly as a social indicator. The dialect phenomena found in Part I of *Truth and Justice* are shared across a wide area. Therefore the use of dialect in the text is first and foremost a social marker which locates the characters of the novel among the peasantry.

In his journalistic writings, Tammsaare's diverse views on language and style enable us to argue that the writer considered the content and form of a literary work as inseparable, and that for him language played an important role in rendering the atmosphere, characters, and events more believable. This principle justifies the

dialect-rich dialogues in Part I of *Truth and Justice*. In order to make the representation of rural people of the second half of the 19th century more convincing and true to life; in order to confer a sense of the era, the surroundings, and the temperament of the people, Tammsaare used traits of dialect when constructing the characters' speech.

When we consider these dialect elements in the context of the novel's content, more specific goals come into view. In addition to identifying the characters as farm folk, geographically locating them in the area of central and western dialects, and representing 19th century village society as truthfully as possible, dialect in the speech of characters also serves comedy and satire. Furthermore, it illustrates the linguistic hierarchies prevalent at the time the events took place and undergirds oppositions among the characters. As is true more generally when literary texts make use of dialect, in *Truth and Justice* Part I the various purposes of dialect use are intertwined. Most important, however, is the pursuit of realism, which encompasses all other indicators and the language-based opposition that structures the entire work: the opposition between the two farm families at Vargamäe, Ees- and Tagapere (the family in the „front“ and the family in the „back“ of Vargamäe).

Social hierarchies are reinforced by the language use of educated characters, which is closer to the written language, and by the peasants' use of dialect speech. This is not intended to judge peasant language as inferior, but to represent the social reality of the time truthfully. Tammsaare's personal views indicate that he considered the expressive possibilities of dialect to be less extensive than that of written language. However, since the characters' speech serves the purpose of verisimilitude, it is perhaps more accurate to say that the novel represents natural use of language. In this context, Tammsaare leaves space in his representation of social reality for satire and mockery of those characters who aspire to be like the Germans, and makes fun of their language use.

The characters' speech in dialect supports many of the pervasive motifs in the novel. One of the main goals is to differentiate the two farmowners at Vargamäe, Oru Pearu and Mäe Andres and build an opposition between them. The linguistic opposition is expressed by the diphthongisation of the long, low vowels (characteristic of the central Estonian dialect), as in the speech of Pearu and his wife, while this element is absent from the direct speech of Andres' family. The fact that the writer used this feature primarily to construct an opposition between main characters is further supported by the speech of other inhabitants of the area, in which the diphthongized forms should have been predominant.

The nuancing feature of dialect was introduced into the novel in the interest of strengthening its sense of realism; sketching the outlines of characters, their surroundings, and ideational structures attests to the author's skill in using formal features, and confirms that the writer submitted the dialect speech of the characters to firm creative purposes. Similarly, the analysis of the speech of characters as a fragment of structure allows us to conjecture about how consciously Tammsaare represented the different layers of form in *Truth and Justice* Part I.

Maria Mandri – post-graduate MA student at the University of Tartu in the Teacher of Estonian Language and Literature programme. Estonian teacher at the Tartu International School.

E-mail: mariamandri[at]gmail.com